Materiály

Rozpolcená paměť

Pamětní tradice maďarské revoluce 1956

Réka Sárközy

Institute 1956 – Oral History Archives of the Széchényi National Library, Budapest

Až do konce Kádárova režimu státního socialismu v roce 1989 byly vzpomínky a diskuse o revoluci z roku 1956 v Maďarsku zakázané.¹ Byla to „kontrarevoluce“, o níž bylo přípustné mluvit v umění, ve školství nebo i v neformálních hovorech pouze v mezích, které jasně vytyčovala kulturní politika. Tradice roku ‘56 však tajně žila dál v emigrantských kruzích a v samizdatové literatuře.

Díky snahám opozice přehodnotit, oživit a obnovit revoluční proces se rok ‘56 stal v období změny režimu symbolem obnovy. Až do konce osmdesátých let se maďarská společnost přímé konfrontaci s režimem vyhýbala a příliš se nezabývala způsobem, jakým byl nastolen. Vztah společnosti k režimu byl do určité míry pragmatický. Změna přišla s tím, jak se začaly zveřejňovat informace o dění v padesátých letech – o deportacích, pracovních táborech a zinscenovaných procesech. Doposud smířlivý postoj společnosti se začal měnit. Nastal čas oživit tradici roku ‘56.

1 Článek vychází z příspěvku předneseného na konferenci „Pražské jaro 50 let poté: Velké krize komunistických režimů ve střední Evropě v transnacionální perspektivě“ (*The Prague Spring 50 Years After: Great Crises of Communist Régimes in Central Europe in a Transnational Perspective*), kterou ve dnech 13.–15. června 2018 uspořádal v Praze Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., spolu s Úřadem vlády ČR.

Policejní fotografie později popraveného povstaleckého bojovníka Ference Csizmadiho (vlevo) a využití jedné z nich při oficiálních oslavách šedesátého výročí maďarské revoluce. Plakátovou kampaň doprovázel jako slogan výrok spisovatele Sándora Máraie: „Lid řekl: Bylo toho dost!“

Hlavním rituálem změny režimu se stal symbolický pohřeb ostatků bývalého komunistického premiéra Imreho Nagye a jeho spolupracovníků dne 16. června 1989. Byl to moment, kdy se ztráty revoluce vrátily do kolektivní paměti – jako by Šípková Růženka procitla ze snu. Události celého dne přenášela živě maďarská televize, a obřadu se tak měla možnost zúčastnit celá společnost. Maďarská státní televize tedy výrazně přispěla k prolomení ticha.

Doposud jednotnou oficiální interpretaci roku '56 poté nahradila celá řada pamětních tradic, jež se vyvíjejí dodnes.

Soupeřící tradice

Různé tradice revoluce se postupně seskupily okolo dvou názorových pólů, které se v devadesátých letech střetávaly. Zastánci „reformněkomunistického“ přístupu vzpomínali na skupinu okolo Imreho Nagye a levicové intelektuály, kteří se aktivně podíleli na revoluci. Druhý přístup vyzdvihoval klíčovou roli bojovníků za svobodu a měl od počátku antikomunistický charakter. Třetí plochy mezi těmito dvěma přístupy byly brzy zjevné. József Antall, který se stal v roce 1990 prvním svobodně zvoleným premiérem země, však stále vnímal tradici revoluce jako sjednocující sílu: „Pokud se v současné situaci chceme, přes veškeré nepřátelství a napětí mezi námi, jako národ shodnout na základních otázkách, musíme se opřít o sílu a víru mytologie i racionálně zkoumat zkušenosti z naší minulosti.“²

2 ANTAL, József: *Országgyűlési beszédei, 1990–1993* [Projevy v parlamentu, 1990–1993]. Budapest, Athenaeum Nyomda és Kiadó Rt. 1994, s. 115. Citace pochází z Antallova projevu o národním a historickém významu maďarské revoluce v roce 1956.

Je zajímavé, že Antall ve svém hodnocení odkazu revoluce klade stejný důraz na mýtus i racionalitu. Mýtus je zde vyzdvížen jako hlavní prvek revoluce. Není příliš překvapivé, že s tímto zjištěním přišel právě politik, který zde rozeznal příležitost stvořit politický mýtus, jenž by mohl být i jemu samému k užitku. Při ohlédnutí do minulosti pojmy jako „pronásledování“ a „odvaha“, stejně jako obraz prohraného boje za svobodu, dobře zapadaly do národního hrdinského narativu obnovené pravicové tradice. Problémy po změně režimu, značně kritický stav hospodářství i obavy z neznámé budoucnosti, to vše posílilo sklony k mytologizaci. Zrodil se tak pozitivní mýtus o hrdinných revolucionářích, zatímco předobrazem nepřítele se stala komunistická moc a tajná policie, ztělesňující démona. Množství symbolů revoluce se muselo jevit pro tento účel jako ideální.

V rozmanité společnosti však tyto různé tradice nedokázaly nalézt společného jmenovatele ani zvítězit v kolektivní paměti jedna nad druhou.

Revoluční obrazoborectví v budapeštských ulicích na podzim 1956

Mýtus a realita – dva různé příběhy

Utváření kolektivní paměti roku '56 komplikovala od samého počátku řada faktorů: hanobení revoluce Kádárovým režimem, umlčování, drtivá síla prolomených tabu i úsilí, jehož bylo zapotřebí k rozvíjení politiky vzpomínání na tuto událost. Vybrat z tohoto množství a spleti aspekty vhodné ke kanonizaci není snadný proces.

K rozdílnému vnímání revoluce přispěl nepochybně i fakt, že je současně mýtem i historií. Rok '56 byl výchozím narativem ještě dávno předtím, než o něm bylo možné svobodně diskutovat na veřejnosti, již v době, kdy byla jeho památka hanobena či odsouvána do zapomnění jako skvrna na vzniku Kádárova režimu. Svou proměnou v pozitivní historický mýtus připravila revoluce v roce 1989 Kádárův režim o legitimitu. Po změně režimu se stala revoluce bodem, od něhož odvozovaly svou legitimitu všechny politické strany, přičemž každá z nich se držela své vlastní tradice revoluce.

Biografie

Avšak k tomu, aby bylo možné vyprávět o hrdinech revoluce a oslavovat je, bylo nejprve potřeba vyjasnit, kdo byli její hlavní účastníci. Maďarská veřejnost věděla jen málo o tom, kdo byli revolucionáři a co se s nimi stalo. Klíčovou roli v jejím seznámení s hlavními událostmi revoluce a osobnostmi, které za nimi stály, měl historický výzkum. Bylo to období „odkrývání“ pramenů v archivech.

Aktivní roli v ožívání vzpomínek a formování tradic, ale i v politickém diskurzu na toto téma, hráli ti, kdo přežili revoluci a čelili za Kádárova režimu represím. Obraz událostí, který sami prezentovali, se však často rozcházel s pohledem historiků. Historici se tak pamětníkům spíše vyhýbali a zdrženliví byli potažmo i ve zkoumání identit jednotlivců a skupin. Promítalo se to i do jejich chápání role roku '56, který nevnímali jako zásadní pro redefinici maďarské identity. Po změně režimu byla publikována řada historických studií se zaměřením na konkrétní události a místa, které se v některých bodech shodovaly s vyprávěním pamětníků. Historici, které zajímaly především „velké události“ a dosud opomíjená fakta, čerpali primárně z úředních dokumentů – soudních protokolů, tiskových zpráv a dalších písemných zdrojů. Ke slovu se sice dostala i orální historie, přístup historiků k této historické metodě je však stále omezující. Kritičtí jsou ke způsobu, jakým narátoři prezentují události, k tomu, že jsou zde konfrontováni s osobním pohledem na minulost. Tuto individualizaci paměti odmítají, protože se tím podle nich z „šestapadesátého stává mýtus, či spíše nakupení různých mýtů“.³ Obecná shoda i vědecký přístup jsou pro výklady historiků samozřejmě důležité, z toho však ještě neplyne, že bychom mohli očekávat vznik „jednotného kánonu“.

Sociální identita

Další důležitou otázkou je, jak se v roce 1956 různé sociální skupiny pokusily zachovat svou autonomii. Základní odpovědi, které může nabídnout orální historie, zároveň otevírají další otázky. Badatelských prací, které by vedly k podobnému tázání, však není mnoho. Snad proto, že před zkoumáním identity historici stále dávají přednost dějinám událostí.

Co dělá z člověka šestapadesátníka? V tradičním historickém přístupu mají mýtus i legenda stejný význam jako reflexe a subjektivita. Legenda je pouze chybný přenos informace. Nicméně zásadní v přístupu sociálních věd není to, co se událo, ale způsob, jakým se o tom vypráví. Proces paměti není jen evokací minulých událostí, ale i výsledkem konstruktivního procesu. Jak uvádí historik Gábor Gyáni: „Porozumění celku vyžaduje uznání historické paměti, a také velmi rozmanitých

3 GARTON ASH, Timothy: Zárszó [Závěrečné poznámky]. In: *Évkönyv* [Ročenka Institutu roku 1956], č. 5. Budapest, 1956-os Intézet 1996–1997, s. 310.

Julianna Sponga na originální fotografii Russela Melchera (vlevo), publikované na titulní stránce časopisu Paris Match v listopadu 1956, a upravený detail na bigboardu v budapeštských ulicích v roce 2016

vzpomínek na rok 1956. Historiografie roku '56 sahá od studia životů mučedníků přes popis sledu událostí až po výzkum paměti.⁴⁴

Vzpomínání, zapomínání, kanonizace a rituál

Různé tradice roku '56 tak lze vnímat jako různé rámce paměti, které mohou sociálním historikům pomoci odhalit identity a záměry aktérů revoluce, z jejichž vzpomínek různé paměti a tradice vzešly. Tento přístup nezjišťuje jen to, co se stalo a kdy, ale zabývá se také tím, co tyto události *znamenal* pro jejich aktéry a *jakým způsobem je prožívali*. Co zbude z revoluce a v co se promění – zda v mýtus, či ve vědeckou materii – se vyjasňuje v průběhu utváření její kanonizované verze. Třiadvacátý říjen jako den vypuknutí revoluce byl hned od počátku prohlášen státním svátkem. I přes pokus bývalé vládní strany spojit toto datum s vyhlášením nové republiky se tento den stal především oslavou revoluce vycházející z kulturní paměti. Střety mezi odlišnými tradicemi revoluce a pokusy o jejich kanonizaci však dávají tomuto svátku jen nejasné obrysy. Oslavy jsou tak spojené s politickými demonstracemi, skandály a spory na poli „práce s pamětí“.

Vládnoucí politická strana FIDESZ, která je u moci od roku 2010, si na konci devadesátých let přivlastnila antikomunistickou tradici, zdůrazňující roli bojovníků za svobodu. Rozšíření moci nad minulostí mělo straně zajistit jistější politickou pozici v přítomnosti. Základním východiskem přitom bylo, že jen zastánce této tradice může být legitimní politickou silou v přítomnosti. Paměť roku '56 se tak

4 GYÁNI, Gábor: Emlékezeti kánonok emlékező közösségek [Kanonizovaná paměť a vzpomínající komunity]. In: *Évkönyv*, č. 10. Budapest, 1956-os Intézet 2002, s. 198.

Detail tváře z Rougierovy fotografie uprostřed na snímku vlevo, vlevo tvář László Dózsi a vpravo Pála Prucka. Zcela vpravo malba na zdi domu v roce 2016 podle upravené původní fotografie, s chybnou identifikací protagonisty

stala jakýmsi průběžným kamenem, o jehož vlastnictví politické síly sváděly boj. Široká veřejnost, jež byla svědkem tohoto politického boje, postupně ztrácela o tradice revoluce zájem.

V pamětním roce 2016 se hlavními médii vzpomínkové vládní kampaně staly billboardy, tradiční plakáty či obrazy na zdech. Základním obrazovým materiálem tu byly původní fotografie, barevně i jinak upravené, tak aby vytvářely žádané symboly a ikonografii. K vytvoření velkoplošných poutačů byly využity nepříliš kvalitní, černobílé průkazové fotografie revolucionářů, kteří byli zatčeni a poté popraveni.

Na některých fotografiích se k dosažení žádaného efektu měnilo pozadí i účastníci. K vytvoření násilného obrazu revoluce posloužili známí i neznámí revolucionáři, přičemž ústředním motivem ozbrojeného povstání se stali účastníci pouličních bojů.

Prostředky vynaložené na kampaň během pamětního roku dosáhly astronomické výše, kžžený výsledek však nepřinesly – kampaň skončila fiaskem. Jak se ukázalo, chlapec, který byl zachycen na fotografii uznávaného britského fotografa Michaela Rougiera, byl chybně identifikován jako László Dózsa, pozdější známý herec a dle vlastního tvrzení aktivní účastník revoluce.

Ve skutečnosti v chlapci příbuzní poznali již zesnulého Pála Prucka, který se k bojům připojil jen náhodou. Historička Mária Schmidtová, vládní komisařka pro studium paměti, však jakékoli pochybení popřela a rodina Pála Prucka se tak obrátila při obraně jeho identity na soud. Popírání této chyby a odmítnutí omluvy rodině vyvolalo ostrou debatu, především na internetu. Otázka, „kdo je na obrázku“, se stala symbolem selhání oficiálních vzpomínkových oslav revoluce.

Za pozitivním mýtem hrdinných revolucionářů, tak jak se objevil na obrazových materiálech velkolepě prezentovaných během oslav šedesátého výročí revoluce, se skrýval politický vzkaz. Ulice byla ztotožněna s národem a svobodou pro něj získanou. Vlastnictví ulice přineslo vítězství. Další důležitou složkou vládní ideologie je boj za svobodu, v němž se protivník pouze proměňuje v čas. Odmítnutí sporné fotografie znamenalo odmítnutí ideologie vládní výroční kampaně na sociálních

Legendární popravený povstalecký velitel János Szabó na dobové fotografii a táž upravená fotografie na bigboardu při oficiálních oslavách maďarské revoluce 2016 v Budapešti

sítích, ačkoli původní motivací bylo pouze uvést na pravou míru nepravdivý popis. Ve výsledku byl nový komunikační prvek v neustále proklamovaném boji za svobodu pro smích.

Obrazy mohou prezentovat instituce, mohou se však také obrátit proti nim. Debata o Dózsově-Pruckově fotografii se obrátila proti oficiálnímu pojetí pamětního roku 2016 i proti Márii Schmidtové, která tuto koncepci jako vládní komisařka reprezentovala.

V éře digitálních obrázků lze jen stěží hovořit o jejich věrohodnosti. Věrohodným se stává cokoli, čemu jsme ochotní věřit: opět se tak součástí obrazů stává i koncept víry. V daném případě se postava na fotografii prostřednictvím své dcery ozvala a informaci uvedenou na plakátu popřela. Představitelé moci však odmítli s revolucionářem komunikovat. Jejich porážka zde nepramenila ze samotné chyby, ale z jejího popření a ze slov, která byla vyjádřením jasné mocenské hierarchie. Část společnosti, která se o tomto případu dozvěděla, kult obrazů odmítla a porazila jeho zastánce virtuálními prostředky. Podle teoretika umění Hanse Beltinga má obrazoborectví opačný význam než kult obrazů; jedná se v něm o akt násilí vůči obrazům, jejichž prostřednictvím lidé zažívají násilí.⁵ Totéž se dělo i v roce 1956: jedním z prvních činů účastníků revoluce v Budapešti i mimo ni bylo stržení Stalinových soch a odstranění rudých hvězd ze střech budov.

Společnost byla vystavena vizuálnímu násilí prostřednictvím zastaralého média, které jako součást uzavřené a jednostranné komunikační strategie nabízelo pohled na dvacáté století. Proti tomu se postavily skupiny společnosti, které komunikují

5 BELTING, Hans: *A hiteles kép: Képviták mint hitviták*. Budapest, Atlantisz Kiadó 2009, s. 257 (původní vydání: *Das echte Bild: Bildfragen als Glaubensfragen*. München, C. H. Beck 2005).

v tomto století v prostředí webu 2.0. Došlo tak ke střetu dvou mentalit – jedné, demokratické svým smýšlením, a druhé, autoritářské svým jednáním. Personifikací tohoto střetu se stala osoba, která měla být symbolem roku '56 – chlapec z Pešti, jenž byl později demytologizován a jenž bojoval za svou identitu jako Pál Pruck, aby se vzápětí jeho pravá identita stala opět symbolem, tentokrát však neúspěšné kampaně. Není zcela zřejmé, jaká část společnosti debatu o fotografii vyvolala, do jaké míry se konflikt ohledně identity chlapce na fotografii stal známým, ba ani to, nakolik jej vládní mašinerie dokázala potlačit. Měl David proti Goliášovi šanci? Nebo se jednalo pouze o úzkou skupinu uživatelů internetu, kteří se nakrátko spojili v obraně demokracie?

Jaké další otázky si lze klást?

Historické narativy roku '56 stále spočívají na paměti a nemohou se tak ještě stát historií. Tyto narativy se střetávají mezi sebou a jsou v rozporu i s řadou osobních pamětí. Šedesát let po revoluci jejích účastníků ubývá. Jaký další výzkum revoluce připadá v úvahu? Odpověď nabízejí slova historika Jánose M. Rainera: „Za předpokladu, že se rok 1956 nestane jen nepřehlednou změtí černobílých skvrn na papíře, pokud nabude v několika rozměrech celistvého, zároveň však srozumitelného a nezaměnitelného tvaru, pak se i její skutečná identita může stát tvůrčím faktorem: kolektivní pamětí, společnou minulostí vycházející z historického vyprávění, která poskytuje prostor a povzbuzuje kritické tázání.“⁶

Z angličtiny přeložila Blanka Medková

6 RAINER, János M.: Múltunk kritikus kérdései: 1956 [Kritické otázky naší minulosti: 1956]. In: TÝŽ: *Ötvenhat után* [Po revoluci]. Budapest, 1956-os Intézet 2003, s. 232.

Abstract

The article is based on Réka Sárközy's presentation delivered at "The Prague Spring 50 Years After: Great Crises of Communist Régimes in Central Europe in a Transnational Perspective" conference, which took place in Prague from June 13 to June 15, 2018, and was organized by the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic together with the Office of the Government of the Czech Republic. The authoress describes the formation of the historical memory of the 1956 revolution in Hungary since 1989. She concludes that the events of 1956 had been a starting narrative long before they could be freely discussed in public, i.e. at the time when their memory had been denigrated or pushed into oblivion as a stain on the beginning of the rule of János Kádár (1912–1989). In 1989, the transformation of the revolution into a positive historical myth deprived Kádár's regime of legitimacy. After its fall, the revolution became a point from which all political parties derived their legitimacy. In the 1990s, multiple revolutionary traditions assembled around two opposite and mutually clashing opinions. The first of them, which can be labelled as reform Communist, was related to commemoration of the former Communist Prime Minister Imre Nagy (1896–1958) and left-wing intellectuals who had actively participated in the revolution. The other one emphasized the key role of freedom fighters and was of an anti-Communist nature from the very start. At the same time, the discourse of professional historians and recollections of contemporary witnesses were drifting apart. The anti-Communist tradition was appropriated by FIDESZ, since 2010 the ruling party, to strengthen its position. The authoress analyzes the party's massive public campaign on the occasion of the sixtieth anniversary of the revolution in 2016, which was supposed to canonize the image of the revolution as an anti-Communist popular movement, but failed. As a matter of fact, the person of a revolutionary on a photograph which was the principal symbol of the campaign on billboards and posters proved to be a different young man who was just an accidental bystander.

Keywords / Klíčová slova

Hungary; 1956 revolution; historical memory; Communism; FIDESZ
Maďarsko; revoluce 1956; historická paměť; komunismus; FIDESZ

Tři hlasy k jedné knize

Konfrontace – kontrasty – kontexty